

Nikola Jakšić

Iluminirani psaltir 15. stoljeća zadarskih franjevaca

Nikola Jakšić
 Odjel za povijest umjetnosti
 Sveučilište u Zadru
 Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
 HR - 23 000 Zadar

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
 Primljen / Received: 5. 1. 2012.
 Prihvaćen / Accepted: 2. 4. 2012.
 UDK: 264.02-68:75.056(497.5 Zadar)¹⁴

Autor obrađuje iluminirani psaltir iz samostana Sv. Frane u Zadru. Devet folija s najreprezentativnijim inicijalima ovog psaltira izrezano je i ukradeno 1974. godine i od tada nije poznato gdje se čuvaju. Iz literature su poznate tek stare crno-bijele fotografije ovog psaltira. Uz pomoć kolor-detolja sačuvanih na filmskoj traci u Konzervatorskom uredu u Zadru autor nastoji „rekonstruirati” njihov izvorni izgled. Upozorava kako ovaj psaltir nije dosada temeljitije obrađen niti cjelovitije opisan. Utvrđuje da je riječ o liturgijskom psaltiru (psalterium feriale) koji je različit od biblijskog psaltira, te da je dopunjen himnarijem (hymnal - psalter). Svi psalmi i himne započinju iluminiranim inicijalima najčešće dekorativnim, među kojima je osam figuralnih (littera historiata), i to po jedan za svaki psalam kojim započinje novi dan (feria) u liturgijskom tjednu. Vrsni kasnogotički iluminator pripada najvjerojatnije bolonjskom slikarskom krugu, a psaltir je ispisan i oslikan oko 1460. godine.

Ključne riječi: *minijatura, psaltir, psalam, himna, liturgijski tjedan, franjevci, 15. stoljeće*

Samostan Sv. Frane u Zadru posjeduje, bez svake sumnje, najvažniju skupinu rukopisnih iluminiranih korala u Hrvatskoj. Riječ je o deset pergamentskih kodeksa, od kojih pet čine antifonari (C, E, F, G, H), tri graduala (A, B, D), a dva su psaltira označena kao „M” i „L”.¹ Najveću pažnju stručnjaka uvijek su plijenili ponajprije antifonari s kraja 13. stoljeća koji na stilskoj razini pokazuju izravnije bizantske utjecaje. Utoliko su jedino antifonari doživjeli monografsku objavu.² Gradualima s početka 14. stoljeća koji su nastali pod stilskim utjecajima nove umjetnosti Giotta di Bondonea, posvećena je već manja pažnja iako su i njihove *litterae historiatae* obrađene u okviru maločas spomenute monografske obrade antifonara. Na drugačiji je način pažnja posvećena dvama psaltirima iz 15. stoljeća, kojima se pozabavio A. Matijević, nastojeći utvrditi njihovo zadarsko izvorište, u čemu je bilo teško uspjeti.³ Među dvama psaltirima svojim se likovnim odlikama ističe posebno kodeks „M”. Do godine 1974. bio je izložen u samostanskoj zbirci zajedno s antifonarom „H” i gradualom „B”, pa je zajedno s njima

i postradao u bezočnoj pljački 1974. godine. Iako je svaki od tri upravo spomenuta kodeksa u tom času znatno osiromašen, jer su im izrezani foliji s figuralnim kompozicijama, upravo je psaltir najsustavnije opljačkan s obzirom na to da je posjedovao ograničen broj figuralnih inicijala, tzv. *litterae historiatae*, i da su mu isječeni baš svi foliji na kojima ove bijahu naslikane. Iluminirani inicijali tih izrezanih folija danas su nam poznati samo prema starim crno-bijelim fotografijama, a snimci pojedinih cjelovitih iluminiranih folija uopće ne postoje, samo detalji s njihovim inicijalima. Tek je jedan od tih inicijala bio objavljen u koloru, u katalogu izložbe o minijaturama u Jugoslaviji.⁴

Psaltir je prvi sustavnije obradio H. Folnesics koji je u svojem poznatom djelu o oslikanim rukopisima u Dalmaciji donio, na sreću, relativno velik broj reprodukcija, gotovo sve *litterae historiatae*.⁵ Popisao je sve ostale raskošno crtane inicijale kojih je, kako ćemo vidjeti, vrlo velik broj. Većina ih je dekorativnog karaktera, tretirani kao crteži perom u plavoj, crvenoj ili pak sivo-crnoj nijansi. Na njima se najčešće biljna

povijuša razlistava iz samog inicijala te se širi uglavnom po lijevim marginama folija. Uz lišće i pupoljke rjeđe se pojavljuju ljudske obrazine i životinjski likovi (sl. 2).

Nakon Folnesicsa kodeks spominju i drugi autori,⁶ no cjelinu temeljitije obrađuje tek ranih pedesetih godina dvadesetog stoljeća A. Matijević. On je jedini predstavio, doduše vrlo kratko, sadržaj cijelog psaltira. Iz njegova se škrto opisa ipak dade razabrati da je riječ o kodeksu s psalmima raspoređenima prema danima u liturgijskom tjednu, te da se kodeks zaključuje himnarijem. Donosi popis svih himni usklađenih prema crkvenim svetkovinama na koje se odnose. Opisao je kodeks i fizički, navodeći da se sastoji od kvaterniona s primjedbom da na zadnjem foliju započinje himna *Christe sanctorum decus angelorum*.. što je tek prva kitica, pa očigledno nedostaju završni foliji na kojima se, uz ovu, još moralo naći mjesta i za dvije himne svetkovine Svih svetih.⁷ To su himni *Christe redemptor omnium conserua tuos famulos...* (RH 2959)⁸ i za laude *Ihesu saluator seculi redemptis* (RH 9677). Na temelju toga možemo zaključiti da je posljednji, 35. kvaternion (*quaturnion*) necjelovit te da ih je cijeli psaltir sadržavao upravo 35. Naime, iza potonje spomenutih, mogle su slijediti još i himne zajedničkih obrazaca tzv. *communes*, kako to imaju i drugi psaltiri toga doba, pa nije neopravdano pretpostaviti da nedostaje upravo 6 folija (da bi kvaternion bio cjelovit) koje bi sadržavale himne za sljedeće blagdane: *In nativitate apostolorum*, *In nativitate confessorum*, *Pro confessoribus pontifex*, *Pro confessoribus non pontifex*.⁹ Time bi se naš psaltir zaključio s 35 kvaterniona. Matijević je zaključio da je kodeks ponovno uvezan u 18. stoljeću te da je u toj prigodi i obrezan.

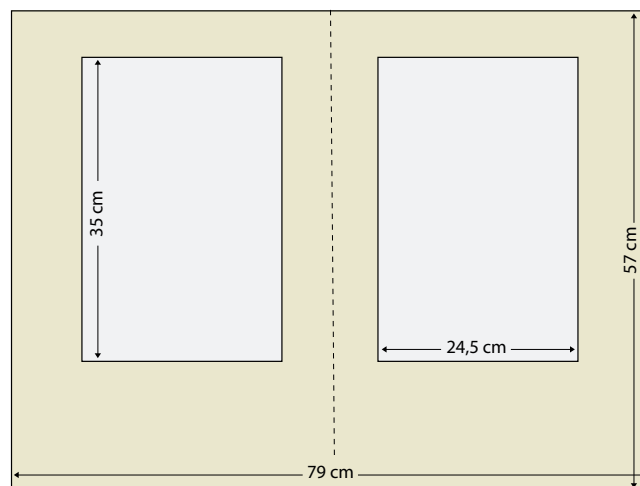
Nakon pljačke 1974. godine o kodeksu je u više navrata pisao Badurina, no svaki put zaista vrlo kratko, nudeći tek osnovne podatke o broju pojedinih vrsta iluminiranih inicijala.¹⁰ Iluminirane je inicijale obradio i E. Hilje u sklopu slikarske baštine Zadarske nadbiskupije.¹¹

S izuzetkom rasprave A. Matijevića, obrada se svodila ponajprije na opisivanje onih inicijala koje nazivamo *litterae historiatae*. Kodeks je naime gotovo redovito bio valoriziran ponajprije s likovnog aspekta, a pri tome se malo vodilo računa o korelaciji prema njegovu ustrojstvu i liturgijskom sadržaju. To je rezultiralo manjkavostima na najmanje dva načina. Prvo, neki su inicijali pogrešno protumačeni jer nisu uopće bili pročitani kao dio riječi kojoj pripadaju. Drugo, nije nikad ponuđeno bilo kakvo objašnjenje za broj, narav, odabir i raspored samih inicijala. Zašto ih je toliki broj, zašto su jedni tretirani grafički, a drugi koloristički, zašto su jedni figuralni, a

drugi ornamentalni i sl.? Jednom riječju, kodeks nije sustavnije predstavljen svojim ukupnim sadržajem u kojem njegovi iluminirani inicijali, dakako, predstavljaju važan, možda i najzanimljiviji dio. Te nedostatke nastojat će otkloniti ovaj rad. Naime, ovdje se pokušava utvrditi veza između napisanog i oslikanog. Također će se uspostaviti veza prema nekim drugim kodeksima iz istog vremena koji su nastali u istom bolonjskome krugu i konačno kazat će se riječ-dvije o mogućoj atribuciji samome iluminatoru.

Za ovaj sam se psaltir prvi put zainteresirao u prigodi pripreme izložbe o umjetničkoj baštini Franjevačke provincije Sv. Jeronima kojoj i pripada. Iako nije bio u toj prigodi izložen, valjalo je nešto o njemu kazati jer je to najcjelovitije sačuvan srednjovjekovni psaltir u cijeloj provinciji, čak i nakon što je 1974. godine osiromašen za svoje najraskošnije iluminirane folije.¹² Tragao sam u toj prigodi za mogućim kolor-snimcima ne bi li se postigao bolji uvid u opljačkane njegove dijelove. U toj sam prigodi u Konzervatorskom odjelu Ministarstva kulture u Zadru uočio isječke kolor-filmova na kojima su snimljene različite pojedinosti iz ovog psaltira. Meni nepoznati snimatelj je pokazao izrazit interes za detalj, tako da nije niti jedan folij snimljen u cijelosti, no fotografirani su pojedini inicijali, i još više izrazito sitni dekorativni detalji s pojedinih folija. Činilo mi se kako ima smisla te detalje ukomponirati na postojeće crno-bijele fotografije i na taj način, bar donekle čitatelju približiti izvoran izgled izgubljenih folija. Kako do pljačke 1974. godine foliji nisu bili snimljeni u koloru, preostalo je samo ovo montiranje kao nekakav nadomjestak izgubljenim originalima.¹³

Kodeks je uvezan u drvene korice presvučene tamnom kožom veličine 60 x 40 cm. Ojačan je u kutovima i po sredini mjedenim pupčastim okovima.

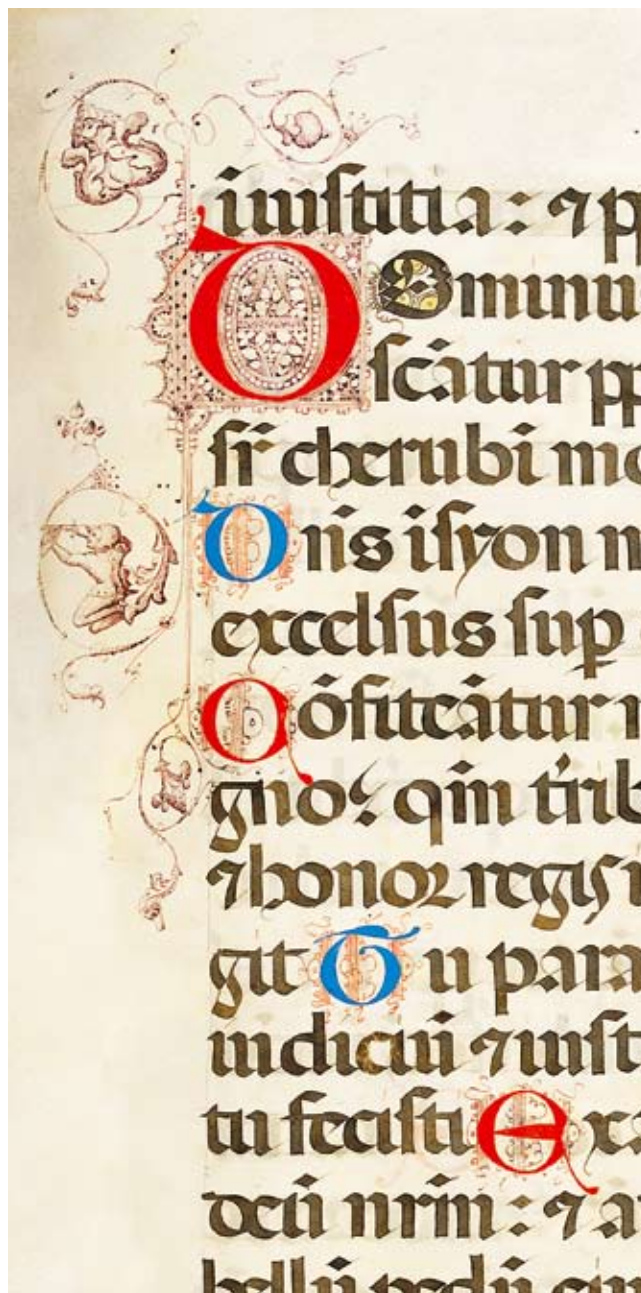
1. Shema bifolija franjevačkog psaltira
Scheme of the Franciscan psalter bifolium

Broji 274 folija tako da je svaki folij visok 57, a širok 39,5 cm. U svakom slučaju veličina pergamene od koje se presavijanjem dobiva bifolij iznosi 79 cm po horizontali i 57 cm po vertikali. Tekst je pisan u jednom stupcu od 14 redaka, ponekad popraćenih neumama. Margina u dnu (*bas-de-page*) visoka je 16, a u vrhu tek 6 cm.¹⁴ Vanjska je margina 9, a nutarnja 6 cm.

Prije nego što se upustim u predstavljanje sadržaja samog psaltira valja istaknuti da u literaturi nije uopće definirano kojem tipu psaltira pripada ovaj kodeks iz Sv. Frane u Zadru. Valja znati da se već od ranog srednjeg vijeka razlikuju prema ustrojstvu svojega sadržaja dva tipa psaltira: biblijski i liturgijski. Biblijski sadrži svih 150 psalama i podijeljen je u tri cjeline koje započinju psalmima: I, LI i CI¹⁵ ili pak u pet cjelina koje započinju psalmima: I, XLI, LXXII, LXXXIX i CVI. Naprotiv, liturgijski psaltir ima podjelu u sedam dijelova, a ta podjela odgovara danima u tjednu pa se i naziva *psalterium per ferias* ili *psalterium feriale*.¹⁶ Njegova je podjela drugačija i ne sadrži sve psalme. Stoga navodim samo početne psalme svakog dana u tjednu počevši od nedjelje: I, XXVI, XXXVII, LII, LXVIII, LXXX i XCVII. U razvijenom srednjem vijeku došlo je do daljnje specijalizacije liturgijskog psaltira. Tako su stvoreni kodeksi prilagođeni nedjeljnoj službi (*de dominica*), pa zatim oni koji odgovaraju pojedinim molitvenim dijelovima dana ili noći (*liber nocturnalis, diurnale, matutinale*).¹⁷ Zadarski je psaltir liturgijski, *psalterium feriale*. Osim toga obogaćen je himnima, pa je u tom smislu odgovara tipu koji je u anglosaksonskoj nomenklaturi nazvan *hymnal - psalter*, u talijanskoj *salterio - innario*. Njegov je sadržaj stoga ustrojen prema tekstovima koji se koriste tijekom liturgijskog tjedna. Uz psalme kroz tjedan koji su najbrojniji sadržaj, tu su i himne, kantice i antifone. Cijeli se kodeks u osnovi sastoji od tri cjeline:

- f. 1- 4' je tzv. *invitatorium*;
- f. 5 - 225 je liturgijski psaltir u užem smislu riječi s psalmima I - CVIII;
- f. 228 - 274 himnarij.

Prema ovoj strukturi bit će ovdje predstavljen sadržaj samog psaltira. Iluminirani inicijali usklađuju se sa sadržajnom strukturom samog kodeksa, tako da ih možemo postaviti u središte interesa što je i osnovna svrha ove radnje. Kroz njihovu će se obradu dakle očitovati i sam sadržaj ovog koralnog kodeksa. Da bi čitatelju približio samo strukturiranje sadržaja i pratećih iluminacija koristit ću različite grafičke modele koji omogućuju lakše snalaženje. Naime u kodeksu postoje tri osnovne vrste inicijala koji će onda biti i

2. Zadarski psaltir, f. 199r, Ps XCVIII, *littera ferialis*
Zadar Psalter, f. 199r, Ps XCVIII, *littera ferialis*

adekvatno grafički predstavljeni: oni kojih nije velik broj, a koji su s likovnog aspekta najzanimljiviji (a svi su izrezani), bit će otisnuti masno, ***litterae historiatæ***. Drugu skupinu čine kolorirani inicijali koji su bez figuralnog sadržaja i bit će označeni kurzivno, tzv. *litterae dominicales* (sl. 4). Treća su skupina grafički tretirani inicijali, „*litterae feriales*” (sl. 2), kojih je najviše pa ih se predočava u standardnom slogu. Svaki inicijal prati tzv. *littera arabescata* kako je to uobičajeno. To je prvi sljedeći grafem iza inicijala, veličinom manji i

3. Zadarski psaltir, f. 1, *Invitatorium*Zadar Psalter, f. 1r, *Invitatorium*

riješen dekorativno, po čemu je i dobio naziv. Na njih neću posebno upozoravati jer ih svaki inicijal posjeduje. Svaki je inicijal K(ontekstualiziran) na ovaj način, dakle majuskularno s dijelom teksta kojemu pripada, a taj je u zagradama. Iza toga se navodi izvor, primjerice psalam III, bit će označen ovako: [Ps III]. Za ostale stoji kratko objašnjenje: kantik, gregorijanska himna, antifona i sl. Najvećim su dijelom identificirani ovako: (RH, 0000), a to stoga jer se oslanjaju poglavito na *Repertorium hymnologicum*, djelo koje ima najcjelovitiji popis navedenog sadržaja.¹⁸ Uz inicijale bit će naznačene i **rubrike**, dakle naslovi odnosno podnaslovi koji su redovito u srednjovjekovnim rukopisima crvene boje po čemu su onda i dobile naziv. Ovim pristupom izbjeći će se nepotrebno naglašavanje pojedinačnih svojstava kroz tekst, a postići će se u neku ruku i efekt kvazi-faksimila. Sadržaj se predočava prema redosljedu folija (f.).

f. 1 **Invitatorium**. **V(enite exultemus Domino)**, [Ps XCV]. Folij je izrezan, a sačuvan je snimak njegove gornje polovice na filmskoj traci. Inicijal je u vrhu, u visini četiri reda, unutar zlatnog kvadrata. Po obodu zlatnog kvadrata su manja kružna udubljenja, najčešće dva na svakoj stranici kvadrata. To se redovito pojavljuje kod svake *litterae historiatæ* pa stoga taj detalj neću ponavljati. Boje je opisao Folnesics. Unutar inicijala kleči u stjenovitom pejzažu David u plavom ogrtaču, opasan pojasom, s dlanovima u molitvi i licem podignutim prema suncu.

Invitatorium je poziv na okupljanje, za što se koristi tekst Ps XCV kao početak liturgijskog tjedna u nedjelju iza čega slijede dvije himne prije početnog psalma [Ps I].

f. 3 **P(rimo dierum omnium quo mundus exstat)**, (RH 15450), gregorijanska himna na matutinu za nedjelje kroz godinu. Na ovom se foliju po prvi put susrećemo s izvornim bojama našeg kodeksa. Zlato je izvanredno sačuvano. Inicijal „P” tretiran je koloristički, karmin koji blijedi u ružičasto. Boje su vrlo intenzivne, žarke, posebno zeleni biljni ornament na tamnoj podlozi unutar inicijala.

Ovaj inicijal stilski odudara od većine inicijala kodeksa. Njegov je dekorativni repertoar puno siromašniji i jednostavniji od standarda. Takvih je svega nekoliko u kodeksu pa ću u takovim slučajevima staviti primjedbu: iluminator - suradnik.¹⁹

f. 4 **Ad noct(urnum) hymnus, in dominicis diebus hy(mnus)**. **N(octe surgentes vigilemus omnes, semper in psalmis meditemur atque viribus totis Domino canamus dulciter hymnos)**, (RH 12934-5), himna na matutinu za nedjelje kroz godinu, pripisana Grguru Velikome ili Alcuinu. Inicijal je pri dnu stranice uz notni zapis. Folij je okomito neznatno presavijen, točno po sredini inicijala koji se veličinom usklađuje s jednim redom teksta i dijelom crtovlja s notama. Boje srodne kao kod prethodnog inicijala. Iluminator - suradnik.

f. 05 **B(eatus vir)**, [Ps I]. Folij je izrezan. Ovo je najraskošniji folij, a označava početak liturgijskog psaltira. Inicijal je u zlatnom kvadratu, u visini šest redova teksta, s tim što je tekst prvog reda „Beatus vir” sav na zlatnoj podlozi. Iz inicijala „B” razlistava se bogata biljna višebojna povijuša po svim marginama. Po sredini vanjskih margina istaknut je, unutar povijuše, po jedan medaljon. U vrhu, s obrazinom u središtu ovjenčano lovorom je Sunce, u dnu, unutar tipično gotičkog okvira, franjevački svetac u profilu s crvenim kodeksom u desnici i s križem u ljevici. Nasuprot inicijalu na vanjskoj je margini medaljon s IHS-monogramom. Na okomitim marginama raspoređena su po četiri *putta* u različitim kretnjama. Franjevačkog sveca u dnu obočuju poprsja dvaju identificiranih proroka, a ne „dva sveca” kako to negdje u literaturi stoji.²⁰ To su Izaija i Hošea s razvijenim svicima u desnici, na kojima je u originalu bilo moguće iščitati tekst, pa ih Folnesics prenosi u cijelosti. Lijevo: *O mors, (ero mors) tua, morsus tuus ero*, Hošea 13, 14. Desno je Izaija sačuvan u kolor-detalju. Odjeven je u žutu haljinu i zaogrnut ružičastim ogrtačem, a na glavi ima crvenu kapu. Tekst svitka može se iščitati i danas na velikom uvećanju negativa, a glasi: *Egrediet(ur) virga de radice Jesse et flos de radice (eius) ascendet*. „Isklijat će mladica iz panja Jišajeva, izdanak će izbiti iz njegova korijena” (Izaija, 11, 1). Ovaj se citat izravno referira na Davida koji je prikazan unutar inicijala jer je upravo on potomak Jišajev.²¹

4. Zadarski psaltir, f. 3, *Primo dierum**Zadar Psalter, f. 3r, Primo dierum*

Tročrtvrtinski lik u franjevačkom habitu s tonzuro, s kodeksom u desnici i križem u ljevici Folnesics raspoznaje kao Sv. Franu Asiškog,²² Matijević kao Sv. Bernardina Sienskog,²³ a Hilje kao Sv. Antuna Padovanskog.²⁴ Folnesics i Hilje ne pojašnjavaju identifikacije. Matijević naprotiv ukazuje na attribute koji pripadaju Sv. Bernardinu Sienskome, posebno na IHS-monogram koji je upravo on širio. Precizna identifikacija krije se dakle u sadržaju samog folija. Medaljon u lijevoj margini ima monogram IHS, za kojega Folnesics kaže „Monogramm Christi”. To je točno, no nedovoljno precizno. Bernardinov IHS-monogram je najčešće upisan u središtu Sunca iz kojega se granaju plamenovi. Na našem foliju taj je jedinstveni prizor razdvojen u dva medaljona, u vrhu Sunce s plamenovima, a bočno sam IHS-monogram. Stoga nema sumnje da je riječ o Sv. Bernardinu. Postoji folij jednog srodnog i jedva nešto starijeg psaltira s istim sadržajem, dakle prvim psalmom kao i kod zadarskih franjevaca, a atribuiran je minijaturistu Giovanniju di Antoniju da Bologni. Posve je jednako koncipiran s biljnom povijušom po svim marginama. Po sredini donje margine kleči Sv. Frane i prima stigme. Usmjeren je prema serafinu koji je smješten u sredinu desne margine, upravo na istom onom mjestu gdje je na zadarskom primjerku IHS-monogram.²⁵ Odnos sveca i njegova simbola posve se poklapaju na oba folija. Naime tek motiv s desne margine precizira identifikaciju franjevačkog sveca u dnu. Ova je identifikacija važna i s kronološkog gledišta jer izravno pomaže datiranju nastanka kodeksa. Naime Sv. Bernardin kanoniziran je nedugo nakon smrti, na Duhove 1450. godine, pa je to *terminus post quem* za nastanak psaltira u Zadru.

5. Zadarski psaltir, f. 5, Ps I, *Beatus vir* (detalj s Izaijom)
Zadar Psalter, f. 5r, Ps I, *Beatus vir* (detail of Isaiah)

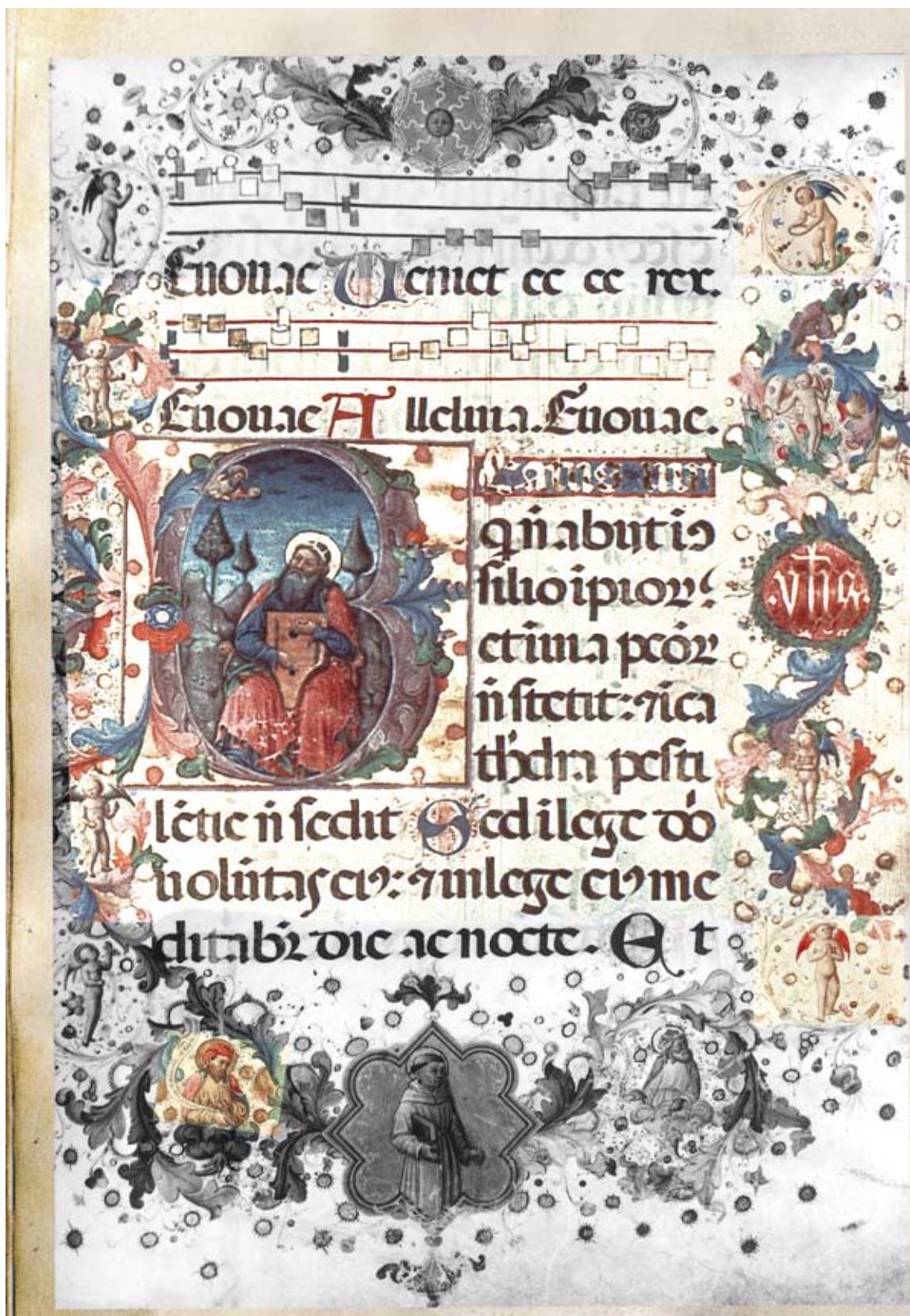
6. Giovanni di Antonio da Bologna, Ps I, *Beatus vir* (izvor: DE FLORIANI, A., 1996.)

Giovanni di Antonio da Bologna, Ps I, *Beatus vir*

Inicijal „B” pretežno je ljubičaste boje obogaćen zelenim, plavim i ružičastim lišćem. Unutar inicijala je kralj David odjeven u plavu haljinu i zaogrnut crvenim plaštom posjednut u planinskom krajobrazu. Ima sijedu kosu, a aureola i kruna na glavi zlatne su boje. Prstima obiju šaka prebire po smeđem psaltiru koji mu je položen na koljena. U vrhu, na plavoj podlozi neba izranja poprsje Boga Oca u žutoj haljini i crvenom ogrtaču držeći u ruci žuti globus.²⁶

f. 05' Q(uare fremuerunt gentes), [Ps II]. Iako je list izrezan sasvim je razvidno da je tu započinjao tekst spomenutog psalma, jer Folnesics donosi inicijal „Q”.²⁷ Osim toga prvi redak sljedećeg folija (f. 06) započinje: (*princeps convenerunt in unum*, što je nastavak istog psalma. Na temelju Folnesicseva opisa saznajemo da je inicijal bio tretiran grafički, dakle kao *littera ferialis*.

f. 06' D(omine, quid), [Ps III]. Inicijal u visini zadnja dva retka. U zlatnom je kvadratu uncijalni inicijal ružičaste boje, a unutar njega na tamnoj podlozi jedan zlatni preplet. Iluminator - suradnik.

7. Zadarski psaltir, f. 5, Ps I, *Beatus vir*
 Zadar Psalter, f. 5r, Ps I, *Beatus vir*

8. Zadarski psaltir, f. 38, *Te Deum* (detalj)Zadar Psalter, f. 38r, *Te Deum* (detail)

f. 07' *C(um inuocarem, exaudivit me Deus justitiae meae)* [Ps IV]. Mali inicijal u visini četvrtog i petog reda. U zlatnom kvadratu ružičasti uncijalni inicijal, a unutar njega na tamnoj pozadini crveni trolist. Iluminator - suradnik.

f. 08' *D(omine, ne in furore)*, [Ps VI].

f. 10' *D(omine deus meus, in te speravi)*, [Ps VII]. Mali inicijal u visini dva reda srodan prethodnima. U zlatnom kvadratu uncijalni inicijal ružičastom bojom, a unutar njega na tamnoj pozadini biljni motiv crvene i zelene boje.

f. 11' *D(omine, dominus noster)*, [Ps VIII].

f. 12' *C(onfitebor, tibi, Domine, in toto corde meo)*, [Ps IX].

f. 16' *I(n Domino confido)*, [Ps X].

f. 18' *S(alvum me fac)*, [Ps XI].

f. 18' *V(squequo, Domine)*, [Ps XII].

f. 19' *D(ixit insipiens)*, [Ps XIII].

f. 20' *D(omine, quis habitabit)*, [Ps XIV].

f. 22' *C(onserua me)*, [Ps XV]. Mali inicijal u visini tri reda, srodan prethodnima. U zlatnom kvadratu inicijal ružičaste boje, a unutar njega na modroj podlozi lisnati motiv, ljubičaste, žute i crvene boje.

f. 24' *E(xaudi, Domine, justitiam meam)*, [Ps XVI].

f. 26' *D(iligam te, Domine)*, [Ps XVII].

f. 32' *In tercio nocturno, ps(almus). C(eli enarrant gloriam Dei)*, [Ps XVIII].

f. 34' *E(xaudiat te Dominus)*, [Ps XIX].

f. 36' *D(omine in virtute)*, [Ps XX]. Na kraju psalma su neume.

f. 38' *T(e Deum laudamus)*, himna, ranije pripisivana Sv. Ambrozu, Sv. Augustinu ili pak Sv. Ilarionu, sada se povezuje s Nicetom, biskupom 4. stoljeća iz Remisiane (*Moesia Prima*), danas Bela Palanka na rijeci Nišavi. To je svečani završetak časoslova nedjeljom izvan korizme koji prati „Sanctus”.

f. 39' *C(onfitemini, Domino, quoniam bonus)*, [Ps CXVII].

f. 41' *D(ominus regnavit, decorem indutus est)*, [Ps XCII].

f. 42' *I(ubilate Deo omnis terra: servite Domino)*, [Ps XCIX].

f. 42' *D(eus, Deus, meus, ad te de luce vigilo)*, [Ps LXII].

f. 44' *B(enedicite omnia opera Domini Domino, laudate et superexaltate eum in secula)*. [Daniel 3, 57-88]. Tzv. kantik tri mladića preuzet iz knjige o Danielu. Na margini unutar biljnog ornamenta jedna glava s tri lica za koju Folnesics veli: *Januskopf mit drei gesichtern belebt*.²⁸ Međutim, tri lica aludiraju na himnu triju mladića. Koristi se za nedjeljne laude i praznike.

f. 47' *L(audate Dominum de celis, laudate eum in excelsis)*, [Ps CXLVIII].

f. 49' *E(terne rerum conditor)*, (RH 447), ambrozijanska himna za nedjeljne laude od Epifanije do korizme.

f. 50' *In d(omini)ci(s) die(bus) ab oct(ava) p(e)nt(ecoste) usquam ad K(al)endas octubris*. *E(cce iam noctis tenuatur umbra)*, (RH 5129), gregorijanska himna za nedjeljne laude.

f. 51' *B(enedictus Dominus Deus Israel quia visitauit)*, Zaharijina himna.

f. 52' *Feria secunda invitato(rium)*. Rubrika najavljuje novi dan u liturgijskom tjednu, dakle ponedjeljak. *S(ompno reffectis artubus, spreto cubili surgimus)*, (RH 19210), ambrozijanska himna za ponedjeljak ujutro. Iza nje slijedi:

9. Zadarski psaltir, f. 53r, Ps XXVI, *Dominus illuminatio mea* (detalj)
Zadar Psalter, f. 53v, Ps XXVI, *Dominus illuminatio mea* (detail)

f. 53' **D**(ominus illuminatio mea), [Ps XXVI]. Folij je izrezan. Postoji kod Folnesicsa fotografija u crno-bijeloj tehnici na kojoj se vidi više od 2/3 folija s inicijalom. U zlatnom kvadratu je uncijalni crveni inicijal ovijen zelenim lišćem. Unutar inicijala u brdovitom je krajobrazu posjednut David na kamenom tronu u plavoljubičastoj haljini i purpurno crvenom ogrtaču sa žutom podstavom. Desnom rukom ukazuje na svjetlosni oblak slave iznad njega, čime se zapravo likovno interpretira početni stih samog psalma: *Jahve mi je svjetlost i spasenje*, kako to glasi u hrvatskom prijevodu. Illuminator - suradnik.

Ovo je početni psalam u liturgijskom ponedjeljku i upravo je stoga obilježen figuralnim inicijalom. Tako će biti i nadalje kroz cijeli psaltir i za ostale dane u liturgijskom tjednu. Zato cijeli psaltir broji osam primjera *litterae historiatae*, tj. jedan na samom početku uz *invitatorium*, a kasnije svaki novi dan u liturgijskom tjednu uz početni psalam.

- f. 55 A(d te, Domine, clamabo), [Ps XXVII].
- f. 56' A(fferte Domino, filii Dei), [Ps XXVIII].
- f. 57' E(xaltabo te, Domine, quoniam), [Ps XXIX].
- f. 59 I(n te, Domine, speravi), [Ps XXX].
- f. 61' B²⁹(eati quorum remise sunt), [Ps XXXI].
- f. 63 E(xultate justi in Domino), [Ps XXXII].
- f. 64' B(enedicam Dominum), [Ps XXXIII].
- f. 66' I³⁰(udica, Domine, nocentes me), [Ps XXXIV].
- f. 69' D(ixit injustus), [Ps XXXV].
- f. 71 N(oli emulari), [Ps XXXVI].
- f. 75 D(omine, ne in furore tuo), [Ps XXXVII].
- f. 77' M(iserere mei Deus secundum magnam misericordiam tuam), [Ps L].
- f. 79 V(erba mea auribus percipe), [Ps V].
- f. 81 C(onfitebor tibi, Deus, quoniam iratus es mihi, conversus est), [Izaija, 12, 1].
- f. 82 S(plendor paterne glorie de luce lucem proferens), (RH 19349), himna ambrozijanska za laude ponedjeljka.
- f. 83' **Feria tertia, invitatorium**. Najavljuje se treći dan liturgijskog tjedna, utorak.

f. 84' **D**(ixi: custodiam vias meas, ut non delinquam in lingua mea), [Ps XXXVIII]. Folij je izrezan, njegova fotografija nije objavljena. U Konzervatorskom odjelu u Zadru čuva se i crno-bijela fotografija i kolor-detalji koji su ovdje ukomponirani u cjelinu.

Folnesics uopće ne opisuje figuralnu scenu unutar inicijala, već samo upućuje na srodnost s inicijalom na f. 1.³¹ Oni jesu koloristički srodni, no tema je druga. Folnesics ipak upozorava na bogat florealan ukras uzduž cijele lijeve margine u koji je spleten jedan muški profil s kukastim nosom i bradom.

10. Zadarski psaltir, f. 84v, Ps XXXVII, *Dixi custodiam* (detalj)
Zadar Psalter, f. 84v, Ps XXXVII, *Dixi custodiam* (detail)

11. Zadarski psaltir, f. 84^v, Ps XXXVII, *Dixi custodiam* (detalj)
Zadar Psalter, f. 84^v, Ps XXXVII, *Dixi custodiam* (detail)

U zlatnom je kvadratu uncijalni inicijal ružičaste boje koji završava glavom s razjapljenim ustima jedne fantastične zvijeri iz koje se onda i razlistava bogati florealni ukras s maskeronom kojega primjećuje Folnesics. Unutar inicijala na plavoj pozadini je franjevac u habitu, glave pokrivene kukuljicom. Lijevi kažiprst prinosi usnicama, ukazujući gestom na šutnju. To je u skladu s citatom iz psalma: *Odlučio sam: Čuvat ću put svoj da ne zgriješim jezikom.*

- f. 86 E(xpectans expectavi Dominum), [Ps XXXIX].
- f. 88' B(eatus, qui intelligit), [Ps XL].
- f. 90 Q(uem admodum desiderat), [Ps XLI]. Unutar inicijala crtež lica Boga Oca s aureolom.
- f. 91' D(eus, auribus nostris), [Ps XLIII].
- f. 94 E³²(ructavit cor meum), [Ps XLIV].
- f. 96 D(eus noster, refugium), [Ps XLV]. Unutar inicijala crtež „Ecce homo”.
- f. 97 O(mnes gentes), [Ps XLVI].
- f. 98 M(agnus Dominus, et laudabilis), [Ps XLVII].
- f. 99' A(udite hec omnes gentes), [Ps XLVIII].
- f. 101' D(eus deorum, Dominus), [Ps XLIX].
- f. 103' Q(uid gloriaris in malitia), [Ps LI].
- f. 105 I(udica me, Deus), [Ps XLII].
- f. 106 E(go dixi in dimidio dierum meorum), [Iz 38,10-14]. To je ulomak Ezekijine pjesni.
- f. 107' A(les diei nuncius lucem), (RH 795). Himna Prudencijeva za laude utorka u rimskom brevijaru.
- f. 108' **Feria III^a In(vitatorium)**, dakle srijeda.
- f. 109' **D(ixit insipiens in corde suo)**, [Ps, LII]. Folij izrezan. U zlatnom kvadratnom okviru uncijalni inicijal ljubičaste boje u visini četiri reda teksta. Unutar inicijala je u stjenovitom pejzažu bezumnik u ružičastim dronjcima i poderanih hlača plave boje, zaogrnut zelenoplavim plaštom. Oslanja se o štap, pogled je usmjerio prema nebu, kamo usmjerava i desnu ruku. Kosa mu je raščupana, a grimasa njegova lica odaje čudaka. I ovaj prizor nastoji ilustrirati početni tekst psalma: *Bezumnik reče u srcu: „Nema Boga”*. Uzduž cijele lijeve margine razlistava se izrazito bogata biljna povijuša na kojoj se razaznaju dva *putta*, a uz sam inicijal i obrazina neke divlje fantastične zvijeri. Sačuvani kolor-detalj ukazuju na živopisan kolorit originala. Folnesics je objavio detalj samog inicijala s naznakama boja, a fotografiju cjelovitog folija čuva Konzervatorski odjel Ministarstva kulture u Zadru, baš kao i dva skromna kolorirana detalja.
- f. 110' E(xaudi, Deus, orationem meam), [Ps LIV].
- f. 113 M(iserere mei, Deus, quoniam), [Ps LV].
- f. 114' M(iserere mei, Deus, miserere mei), [Ps LVI].
- f. 115' S(i vere utique), [Ps LVII].
- f. 116' E(ripe me de inimicis meis), Ps [LVIII].
- f. 119 D(eus, repulisti nos), [Ps LIX].

12. Zadarski psaltir, f. 109^v, Ps LII, *Dixit insipiens* (detalj)
Zadar Psalter, f. 109^v, Ps LII, *Dixit insipiens* (detail)

- f. 120 E(xaudi Deus), [Ps LX].
- f. 121 N(onne Deo subjecta), [Ps LXI].
- f. 122 E(xaudi, Deus, orationem meam), [Ps LXIII].
- f. 123 I(ubilate Deo omnis terra), [Ps LXV].
- f. 125 E(xurgat, Deus), [Ps LXVII].
- f. 129 T(e decet hymnus, Deus in Sion, et tibi reddetur votum in Ierusalem), [Ps LXIV].
- f. 130' E(xultavit cor meum in Domino, et exaltatum est cornu meum in Deo meo, dilatatum est os meum super inimicos meos), [Sam 2, 1]. Hvalospjev Anin.
- f. 132 N(ox et tenebre et nubila), himna (RH 12402). Himna za laude četvrtog dana.
- f. 133 **Feria quinta inuit(atorium)**, dakle četvrtak.
- f. 133' N(ox atra rerum contegit terre colores omnium), (RH 12396), gregorijanska himna za matutine četvrtka.
- f. 134 **S(alvum me fac, Deus, quoniam intraverunt aque usque ad animam meam.)**, [Ps LXVIII]. Folij je izrezan. Ne posjedujemo fotografiju cjelovitog folija, već samo detalj koji se odnosi na inicijal. Smješten je u visini četiriju od posljednjih pet redova pri dnu folija. Inicijal tvore dvije ribe sive boje koje se svijaju tako da se dodiruju ustima. U donjem dijelu je dopojasni lik

13. Zadarski psaltir, f. 134^r, Ps LXVIII, *Salvum me fac* (detalj)
Zadar Psalter, f. 134^r, Ps LXVIII, *Salvum me fac* (detail)

14. Zadarski psaltir, f. 169r, Ps LXXX, *Exultate Deo* (detalj)
Zadar Psalter, f. 169r, Ps LXXX, *Exultate Deo* (detail)

psalmista uronjenog u vodu koji širi ruke tražeći spas. Bradato je lice usmjerio prema nebu gdje se na modroj pozadini u vrhu inicijala pojavljuje poprsje Boga Oca okruženog crvenim serafinima i kerubinima. Odjeven je u ružičastu haljinu i svijetloplavi ogrtač, a posjeduje aureolu s crvenim križem. Gestikulacija desnice ukazuje da je spreman pomoći. Uprizorenje se ponovno izravno

oslanja na tekst psalma: *Spasi me Bože: vode mi dođoše do grla!* Od razvidno bogato dekorirane margine sačuvan je samo odlomak na *bas-de page*. Razvedena višebojna biljna vitica razlistava se, a iz jednog pupoljka izranja jelen s razgranatim rogovima na ljudskoj glavi.

- f. 138 D(eus, in adiutorium), [Ps LIX].
- f. 138' I(n te, Domine, speravi), [Ps LXX].
- f. 141 D(eus, iudicium tuum), [Ps LXXI].
- f. 142 Q(uam bonus, Israel, Deus), [Ps LXXII].
- f. 144' U(t quid Deus), [Ps LXXIII].
- f. 147 C(onfitebimur tibi, Deus) [Ps LXXIV].
- f. 148 N(otus in Iudea Deus), [Ps LXXV].
- f. 149 V(oce mea ad Dominum clamavi), [Ps LXXVI].
- f. 151 A(ttendite, popule meus), [Ps LXXVII].
- f. 158' D(eus, venerunt gentes), [Ps LXXXVIII].
- f. 160 Q(ui regis Israel), [Ps LXXXIX].
- f. 162 P(ropicius esto), [antifona].
- f. 162' D(omine, refugium factus es nobis), [Ps LXXXIX].
- f. 164' C(antemus Domino). [Ex 15, 1].
- f. 167 L(ux ecce surgit aurea), (RH 1080 - 11). Himnu je napisao Prudencije (348.-413.). To je tradicionalna himna za laude četvrtka.
- f. 168 **Feria VI^a, in(vitatorium)**, dakle petak.
- f. 168' T(u, Trinitatis unitas, orbem potenter qui regis), (RH 20712 - 3), gregorijanska himna za matutine petka.
- f. 169' **E(xultate deo adiutori nostro: jubilate deo Jacob.)**, [Ps LXXX]. Folij je izrezan. Uncijalni inicijal veličine četiri reda teksta je ružičaste boje u zlatnom kvadratnom okviru. Unutar inicijala smještena su tri anđela svirača, lijevi u zelenoj haljini s citrom, središnji u plavoj haljini s lutnjom, a desni u žutoj haljini s ručnom udaraljkom. Cijela je lijeva margina dekorirana biljnom povijušom s lišćem koje se savija u ružičastoj, zelenoj, ljubičastoj, plavoj i crvenoj boji. Crno-bijela fotografija folija čuva se u Institutu za povijest umjetnosti u Zagrebu, a kolorirani detalj preuzet je iz kataloga izložbe Minijatura u Jugoslaviji.
- f. 170 D(eus stetit in synagoga deorum), [Ps LXXXI].
- f. 172 D(eus, quis similis erit), [Ps LXXXII].
- f. 173' Q(uam dilecta tabernacula), [Ps LXXXIII].
- f. 174' B(enedixisti, Domine), [Ps LXXXIV].
- f. 177 I(nclina, Domine, aurem tuam), [Ps LXXXV].
- f. 178' F(undamenta eius in montibus sanctis), [Ps LXXXVI].
- f. 179 D(omine Deus salutis), [Ps LXXXVII].
- f. 181 M(iserericordias Domini in eternum cantabo), [Ps LXXXVIII].
- f. 186 D(eus ultionum Dominus), [Ps XCIII].
- f. 188 C(antate Domino canticum nuoum), [Ps XCV].
- f. 189' D(ominus regnavit: exultet terra), [Ps XCVI].
- f. 192 D(omine exaudi orationem meam), [Ps CI].

f. 193 D(omine, audivi audicionem tuam), [Hab 3, 2].

f. 196 E(terna celi gloria beata spes), (RH 609), himna za laude petka.

f. 197 S(umme Deus, clementie mundique factor), (RH 19636), himna za subotnje matutine, nepoznatog autora 7. st. Rubrikom nije označen početak subote, baš kao što nije bio niti onaj nedjelje.

f. 198 **C(antate domino canticum novum)**, [Ps XCVII]. Folij je izrezan. U gornjem dijelu folija, u visini četiri reda teksta u zlatnom je kvadratnom okviru inicijal ljubičaste boje. Unutar inicijala je skupina pjevača smještena u interijer svijetlo obojenih zidova s dvama malim prozorima od kojih je jedan zatvoren željeznom rešetkom. Svi su psalmisti u profilu i prate tekst koral. Na drvenom ormariću postavljen je lektorile s rastvorenim kodeksom. Perspektiva je još uvijek srednjovjekovna, dakle obrnuta.

U prvome su planu četvorica pjevača s izražajnim licima trojice odraslih muškaraca i jednog dječaka koji se tiska među njima. Većina je s kapama na glavi, a onomu gologlavome vidi se tonzura. Koralist najbliži kodeksu pridržava štapić kojim prati tekst. U zadnjem planu prostorije pod stropom je jedna vodoravna šipka na kojoj su dvije lastavice čije se sjene ocrtavaju na zidu. Slikar razvidno aludira na „cvrkutanje” naših koralnih pjevača. Lijeva je margina ponovno cjelovito ispunjena raskošnim biljnim motivom, na kojem se u vrhu razaznaje jedan anđeo s lutnjom. Crno-bijela fotografija preuzeta je iz izdanja Folnesicsa, a kolor-detelji s filmske vrpce u Konzervatorskom odjelu Ministarstva kulture u Zadru.

f. 199 D(ominus regnavit, irascantur), [Ps XCVIII].

f. 200 I(ubilate Deo omnis terra), [Ps XCIX].

f. 200' M(iseri cordiam et iudicium cantabo tibi), [Ps C].

f. 201' D(omine exaudi orationem meam), [Ps CI].

f. 204 B(enedic, anima mea), [Ps CII].

f. 206' B(enedic, anima mea), [Ps CIII].

f. 209' C(onfitemini Domino), [Ps CIV].

f. 213' C(onfitemini Domino), [Ps CV].

f. 218 C(onfitemini Domino), [Ps CVI]. Unutar inicijala jedan *putto*.

f. 222 P(aratum cor meum), [Ps CVII].

f. 223 D(eus, laudem meam), [Ps CVIII].

f. 226' B(onum est confiteri Domino) *feria quinta ad vespas* [Ps XCI].

f. 228' A(udite, celi, que loquar, audiat terra), kantik.

f. 234' A(urora iam spargit) (RH 1633), himna atribuirana Sv. Ambrozu, predviđena uglavnom za subotnje laude.

f. 235' **In eph(yphan)ia Domini in tertio noc(turno) an(tiphona)**. V(enite, exultemus Domino), [Ps XCV].

15. Zadarski psaltir, f. 198, Ps XCVII, *Cantate* (detalj)

Zadar Psalter, f. 198r, Ps XCVII, Cantate (detail)

f.237 **Dominica prima de adue(ntu) ad noc(turnum)**. V(erbum supernum prodiens, a patre lumen exiens), himna, (RH 21391). Nalazi se već u brevijarima 10. st. Koristi se kao himna adventa.

f. 238 V(ox clara ecce intonat), (RH 22199), himna u brevijarima već od 10. stoljeća. Već od 6. stoljeća koristi se za laude adventa.

f. 238' **In nat(ivitate) D(omini) (ad) noc(turnum)**. X(riste redemptor omnium, ex Patre patris unice), (RH 2960), večernja himna božićnog doba.

f. 239' A(solis ortus cardine ad usque terre limitem), (RH 26), himna Celija Sedulija iz sredine 5. stoljeća.

f. 240' **In epihyphania Domini ad uespera**.

f. 241 H(ostis Herodes), (RH 8073), himna C. Sedulija.

f. 242 **Dominica prima in XL. ad noc(turnum) hy(mnus) et diem usque ad dominicam de passione**. E(nixa est puerpera quem Gabriel predixerat). To je nastavak himne s prethodnog folija.

f. 242' E(x more docti mystico), (RH 5610), himna atribuirana papi Grguru Velikome.

f. 244 I(am, Xriste, sol iustitie, mentis deiscant tenebre, (RH 9205), noćna himna koja se pjeva nedjeljom u Velikom tjednu.³³

f. 244' **In dominica de passione ad noc(turnum)**.

f. 245 P(ange lingua gloriosi), (RH 14481), himna Venancija Fortunata. Unutar inicijala crtež kaleža s hostijom. Himna je napisana za procesiju kraljice Redegunde kad je 570. dobila komad Svetog Križa. Njezin je peti stavak „Lustra sex.” koji se tu nastavlja na sljedećem foliju.

f. 248 **Ad lau(des)**. L(ustra sex qui iam peractis), (RH 19765), himna, vidi gore.

f. 247' **D(omini)ca in oc(taua) pasce ad noc(turnum)**. R(ex eterne, Domine, rerum creator omnium, qui eras ante secula), (RH 17392), vrlo stara himna.

f. 249 **Ad laudes**. A(urora lucis), (RH 1644), himna ambrozijanska.

f. 249' T(ristes erant apostoli), (RH 20589), opet ista ambrozijanska himna rastavljena u dijelove.

f. 250' **In ascensione D(omini) ad noct(urnum)**. E(terne rex, altissime redemptor), (RH 654), himna uobičajena za Uzašće.

f. 251' u dnu. **Ad lau(des)**.

f. 252 I(esu, nostra redemptio), (RH 9582), himna za Uzašće.

f. 253 **In pent(ecoste), ad noct(urnum)**. I(am Christus astra ascenderit), (RH 9215).

f. 254 B(eata nobis gaudia), (RH 2339), gregorijanska himna za Duhove.

f. 254' **In festo s(an)c(t)e trinitatis ad noct(urnum)**. O(lux beata Trinitas), (RH 13155), himna ambrozijanska.

f. 256' F(esti laudes hodierni), (RH 6151), himna.

f. 257 S(acris solemnibus), (RH 17713), himna Tome Akvinskoga.

f. 258' U(erbum supernum prodiens nec patris linquens dextram), (RH 21398), himna.

f. 259' **In transfiguratione D(omini) ad noc(turnum)**. F(ons pietatis), himna.

f. 260' **Ad lau(des)**. I(esus postquam monstrauerat), himna.

f. 261 **In con(ver)sione sancti Pa(uli)**. D(ocor egregie), (RH 4791), himna.

f. 261' **In cathedra s(an)c(t)i Petri (ad) noc(turnum)**. Q(uodcumque uinclis super), (RH 16918), himna.

f. 262' I(am, bone pastor Petre, clemens), (RH 9196), himna.

f. 263 **In sancti Antonii ad noct(urnum)**. L(aus regi plena gaudio), (RH 10530), himna koji se koristi redovito za svetkovinu Sv. Antuna Padovanskog.

f. 264 I(esu, lux vera mencium), (RH 9561), gregorijanska himna. Laude za Sv. Antuna.

f. 264' **In sancti Iohannis baptiste ad noc(turnum)**. A(ntra deserti teneris sub annis civium turmas fugiens petisti, ne levi saltem maculare vitam fame posses), (RH 1213), gregorijanska himna na svetkovinu Sv. Ivana Krstitelja. Cijela je himna podijeljena na tri dijela. Prva započinje: „Ut queant laxis” i u našem je kodeksu ispuštena. Druga je gore spomenuta „Antra.”, a treća slijedi iza nje: „O nimis felix”.

f. 265' U dnu **Ad lau(des)**.

f. 266 O (nimis felix, meritique celsi). (RH 13311), vidi gore na f. 164'.

f. 267 **In festo ap(osto)lorum Pet(ri) et Pauli ad noc(turnum), hy(mnus)**. I(am, bone pastor Petre), (RH 9196), himna. Obično na svetkovinu katedre Sv. Petra, tj. 22. veljače.

f. 268' **In sancte Marie Magdalene**. N(ardi Maria pistici sumpsit libram mox), (RH 11846), himna. Folij je izrezan. Tekst prenosi A. Matijević u popisu himni ovoga psaltira. Folnesic donosi fotografiju samo detalja s inicijalom. Od teksta se na fotografiji se vidi samo *Nar...*, a u dugom redu (pi)stici sumps(it) što je dovoljno za rekonstrukciju teksta kako sam ga naveo. Upravo taj tekst uz blagdan Sv. Marije Magdalene imaju i neki drugi kodeksi, primjerice jedan franjevački himnarij 15. stoljeća u Avignonu.³⁴

Unutar inicijala je nacrtana Marija Magdalena, a dekoracija se kao i kod svih ostalih *littera ferialis* proteže i na marginu. Unutar biljne vitice u profilu su crteži ljudskih i životinjskih glava u profilu. Između preko 150 primjeraka *littera ferialis*, Folnesics je u svome djelu reproducirao jedino ovu. I upravo je ona izrezana. Sasvim je očigledno da je upravo Folnesicsevo djelo

poslužilo kradljivcima kod odabira folija. Inače, autori koji su pisali o psaltiru nakon pljačke propuštaju navesti da je nestao i ovaj folij.

f. 269 **In vincula s(ancti) Pe(tri), ad nocturnum hymnus.** P(etrus beatus cathenarum laqueos Christo), (RH 14885), himna.

f. 270 **In sancte Clare (ad) noc(turnum).** G(enerat virgo filias mentis materne conscias Christi), (RH 7200), gregorijanska himna, za Sv. Klaru.

f. 271. O (Clara luce clarior, lucis eterne filia, dies).

f. 272 **In assu(m)pt(i)o(n)e b(ea)te v(ir)gi(ni)s et o(mn)ibus festivitatibus ei(us) (ad) noct(urnum), et com(m)emorat(i)o(n)ib(us) ei(us) ad noc(urnum).** Q(uem terra, pontus, aethera), (RH 16347), himna V. Fortunata. Drugi je dio himne „O gloriosa...”, vidi dalje.

f. 273 O (gloriosa domina, excelsa super sidera), (RH 13042), nastavak himne V. Fortunata.

f. 273' **In sancti Michaelis ad noctu(rnum).** T(ibi, Christe, splendor patris, vita, virtus cordium, in conspectu angelorum votis voce psallimus, alternantes concrepando melos damus vocibus, (RH 20455). Gregorijanski napjev za svečanost Sv. Mihovila arhandela.

f. 274. **Ad lau(des).** X(riste sanctorum decus angelorum), (RH 3000). Himna. Autor Raban Maur. Koristi se za laude na Sv. Mihovila.

Ovo je posljednji među sačuvanim folijima. No s obzirom na to da završni foliji nedostaju predložit ću rekonstrukciju izgubljenog sadržaja jer taj nije velik. Sadržaj donosim prema sasvim srodnome Psaltiru u Yaleu, a tamo je raspoređen ukupno na 5 folija (191-195). Napominjem da u našem kodeksu nedostaje 6 folija da bi 35. kvaternion bio potpun.

f. 275 (?) **In omnium Sanctorum ad nocturnum.** C(hriste redemptor omnium), (RH 2959). **Ad laudes.** I(hesu saluator seculi redemptis), (RH 9677), izgubljen folij u 18. st.

f. 276 (?) **In nativitate apostolorum, ad nocturnum.** E(terna Christi munera) (RH 590). **Ad laudes.** E(xultet celum laudibus), (RH 5832), izgubljen folij u 18. st.

f. 277 (?) **In nativitate unius maryris, ad nocturnum.** D(eus tuorum militum), (RH 25455). **Ad laudes.** R(ex gloriose martyrum, corona), (RH 32927), izgubljen folij u 18. st.

f. 278 (?) **In nativitate confessorum, ad nocturnum.** I(ste confessor domini), (RH 9136), izgubljen folij u 18. st.

f. 279 (?) **Pro confessoribus pontifex. Ad laudes.** I(hesu redemptor omnium), (RH 9628), izgubljen folij u 18. st.

f. 280. (?) **Pro confessoribus non pontifex. Ad laudes.** I(hesu corona celsior), izgubljen folij u 18. st.

Ovdje su doneseni osnovni podaci o iluminiranom rukopisu na temelju kojih je moguć cjelovit uvid u njegov sadržaj i broj iluminiranih inicijala razvrstanih prema kategorijama u *littera historiata*, *littera dominicalis* i *littera ferialis*.

Uvidom u sadržaj i raspored pojedinih grupa inicijala, a u skladu sa sadržajem samoga psaltira, moguće je donijeti neke primarne zaključke. Primjetno je da se *littera dominicalis*, izvedena u osam primjeraka javlja isključivo na samom početku psaltira, zaključno s folijem 38 na kojem je „Te Deum laudamus”. Sve su dakle unutar nedjelje, pa je u ovom kodeksu i u bukvalnom smislu *littera dominicalis* nedjeljni inicijal.

Što se tiče figuralnih oslikanih inicijala, njih je također osam. Njihov je broj strogo povezan s liturgijskim tjednom, pa je po jedan inicijal na početku svakog liturgijskog dana (*feria*). Pored toga u nekim se psaltirima pojavljuje jedan na samom početku psaltira kao oznaka invitorija. U drugima se pak pojavljuje inicijal D(ixi, Dominus, Domino meo), [Ps CIX], kao ilustracija psalma za vespere.

Na ovaj su način ustrojeni brojni srednjovjekovni psaltiri od kojih ću spomenuti dva jer su im reprodukcije dostupne putem elektronskog kataloga „Mandragora” Bibliothèque nationale de France (BNF) u Parizu. Prvi je nadasve čuveni psaltir (BNF, Smith-Lesouëf 21) s kraja 13. stoljeća čije se minijature dovode u vezu s Jacopinom da Reggio.³⁵ Ima osam inicijala od kojih je sedam usklađeno s liturgijskim tjednom, a osmi je za vespere. Jednako je strukturiran i tzv. Ferranteov psaltir kojega je 1475. godine oslikao napuljski minijaturist Nardo Rapicano sa suradnicima (BNF, latin 771).

Kodeks zadarskih franjevaca pripada većoj skupini psaltira 15. stoljeća koji su srodno strukturirani s invitorijem, liturgijskim psaltinom u užem smislu riječi i na kraju s himnarijem. Broj figuralnih oslikanih inicijala, dakle *littera historiata*, u njima je ograničen na sedam ili na osam primjeraka, ovisno o tome je li njime obilježen i *invitorium*, odnosno vespere. Raščlanjujući strukturu zadarskog psaltira nisam bio u mogućnosti konzultirati srodne primjerke autopsijom. Ipak, uvid u poneke sadržaje srodnih psaltira dostupan je u elektroničkom obliku, a drugi su bar djelomice obrađeni u dostupnoj literaturi.

Psaltir koji se čuva u Knjižnici rijetkih knjiga i rukopisa Beinecke na Sveučilištu Yale po kompoziciji i po rasporedu inicijala vrlo je srodan zadarskom primjerku. Sastoji se od invitorija, psaltira u užem smislu i od himnarija koji većinu himni ima zajedničkih s našim primjerkom. Nastao je, kako kažu autori, u drugoj polovini 15. stoljeća u sjevernoj Italiji. Posjeduje

sedam iluminiranih inicijala koji su povezani uz psalme: I, XXVI, XXXVII, LII, LXVIII, LXXX i XCVII. Sve jednako kao i u Zadru s tim što nema posebnu *littera historiata* za *invitatorium*. Od minijatura se nažalost opisuje samo najraskošniji inicijal, onaj uz Ps I i odnosi se na kralja Davida. Na *bas-de-page* ima IHS-monogram. Ostali su, kaže se, manji, veličine pet do šest redaka. Tekst je ovog psaltira jednostupačan s petnaest redaka po foliju.³⁶ Zadarski ima četrnaest redaka, a inicijali na početku pojedinih ferija zauzimaju, kao što smo vidjeli, veličinom četiri reda.

Vrlo slično je sadržajno bio strukturiran i uništen psaltir koji se do 1986. godine čuvao u zbirci Franjevačkog samostana u Kamporu na otoku Rabu. Opis je sačuvan kod Folnesicsa koji popisuje *litterae historiatae*. On ne navodi brojeve psalama, ali je iz opisa i iz dijela teksta koji je kontekstualizirao posve jasno da je ponovno riječ o istim psalmima, dakle: I, XXVI, XXXVII, LII, LXVIII, LXXX, XCVII.³⁷ Rapski je psaltir imao i ilustrirani inicijal

za vespere D(ixi, Dominus, Domino meo), a taj nam je na sreću i sačuvan na jednoj reprodukciji u boji.³⁸

No za raspravu o strukturi i stilu zadarskog psaltira od neobične su važnosti pojedinačni foliji izrezani iz jednog nepoznatog psaltira koji su se počeli pojavljivati na antikvitetskom tržištu oko 1922. godine. Foliji s inicijalima čuvaju se na različitim mjestima i u različitim zbirkama, a okupila ih je u cjelinu Anna de Floriani u katalogu minijatura koje se čuvaju u Museo civico - La Spezia.³⁹ O tome da je ovdje riječ o folijima jednog te istog psaltira mišljenje je uglavnom usuglašeno, kao i to da je njihov autor Giovanni di Antonio da Bologna. Njemu se s razlogom atribuiraju i 1986. godine izrezani foliji netom spomenutog psaltira iz Franjevačkog samostana Sv. Eufemije u Kamporu na Rabu.⁴⁰ U katalogu izložbe o umjetnosti Franjevačke provincije Sv. Jeronima usporedio sam dva inicijala iz rapskog psaltira s odgovarajućim primjercima iz ovog zadarskog, te sam i zadarske inicijale pripisao istom iluminatoru oslanjajući se ponajprije na

16. Zadarski psaltir, f. 198, Ps XCVII, *Cantate* (detalj s pjevačima)

Zadar Psalter, f. 198r, Ps XCVII, Cantate (detail with the singers)

ikonografsko suglasje.⁴¹ Pritom sam u svojem tekstu napravio dva propusta. Prvi nehatom, jer sam atribuciju zadarskih inicijala Giovanniju di Antoniju da Bologni pripisao kolegici F. Toniolo iako ona o zadarskom psaltiru nije nikad pisala, već samo o rapskome. Dakle, atribucija je bila moja, a pritom je prema mojim današnjim spoznajama bila i pogrešna. Minijaturist zadarskog psaltira puno je kvalitetniji slikar od već imenovanog bolonjskog majstora čiji je opus relativno dobro poznat. Florealni motivi na marginama zadarskog psaltira daleko su bogatiji i raznovrsniji od onih na marginama psaltira pripisanih rečenome bolonjskom majstoru. Osim toga Giovanni di Antonio da Bologna ne rješava zadnje planove poput majstora zadarskog psaltira, s kojima se ponajbolje upoznajemo na inicijalu f. 198 **C(antate domino canticum novum)**, [Ps XCVII] kod skupine fratara koji pjevaju u interijeru. Ista tvrdnja vrijedi i za portrete likova na zadarskim minijaturama koji su slikani s više izražajnosti, rekao bih, naglašeno naturalistički. Riječ je dakle o jednom kvalitetnom majstoru čiju vještu ruku i naglašenu izražajnost ne raspoznajemo za sada u komparativnoj građi. Njemu se ipak ne mogu pripisati svi inicijali zadarskog psaltira. Naime, na f. 53' **D(ominus illuminatio mea)**, [Ps XXVI] lik psalterista unutar inicijala i marginalna dekoracija (drolerija) svojom kvalitetom zaostaje za ostalim figuralnim inicijalima. Pridružuju se ovom još četiri *litterae dominicalis* na f. 3, 4, 6, i 7. Valja ih pripisati iluminatoru - suradniku. Naprotiv, glavnog slikara raspoznajemo kao izvanrednog crtača koji sigurnim potezima pera dekorira margine svih inicijala crtanih perom, tzv. *littera ferialis*, njih preko 150 u ovom kodeksu.

O vremenu nastanka zadarskog kodeksa već sam nešto kazao prilikom obrade inicijala **B(eatus vir)**, [Ps I] na f. 5. To je lik Sv. Bernardina Sienskoga u središtu *bas-de-page* čije je posvećenje bilo 1450. godine. A. Matijević primjećuje da se među himnima nalazi i onaj vezan uz svetkovinu Preobraženja, *In transfigurationem Domini* na f. 259', a to je blagdan koji se u zapadnoj Crkvi uvodi tek 1457. godine.⁴² Ta bi godina onda bila *terminus post quem* za dataciju našeg psaltira. U svakom slučaju, sudeći prema stilu, teško da je ovaj kodeks nastao

puno iza 1460. godine, jer je on još uvijek slikan u kasnogotičkoj tradiciji. Posebno upozoravam na obrnutu perspektivu u slikanju lektorilea kod inicijala na f. 198 **C(antate domino canticum novum)**, [Ps XCVII].⁴³

Otvara se dakako i problem slikarske škole kojoj je naš minijaturist pripadao. Folnesics je mislio da je riječ o mletačkom slikarstvu,⁴⁴ a to ponavljaju i C. Cecchelli,⁴⁵ Lj. Karaman⁴⁶ i A. Badurina.⁴⁷ I. Petricioli je oprezniji te o slikarskom krugu ne izražava svoje mišljenje⁴⁸ baš kao ni E. Hilje.⁴⁹ Matijević pak misli da je kodeks napisan i oslikan u Zadru što je nastojao i dokazati, no, po mojem sudu, bez uspjeha.⁵⁰ Prema općim likovnim značajkama meni se pak čini da se način slikanja našega slikara oslanja na iskustvo bolonjskog kruga minijaturista iz prve polovine 15. stoljeća kao što su to: Maestro delle Iniziali di Bruxelles, Maestro del Messale Orsini i Giovanni di Antonio da Bologna.⁵¹ Uz to je kodeks ispisan bolonjskim stilom nazvanim *littera bononiensis*, što naravno ne mora biti presudno. Vrsne poznavateljice ove problematike, F. Toniolo i G. Mariani Canova, s kojima sam o problemu razgovarao, dijele ovo moje mišljenje.

Koliko god da su neka pitanja ostala otvorenima, posebice ona koja se vezuju na slikarski krug u kojem je oslikan psaltir zadarskih franjevaca, činjenica je da ovaj vrijedan rukopis nije bio do sada cjelovitije obrađen, pa se nastojalo ovim radom popuniti tu prazninu. S druge pak strane temeljitijim uvidom u njegov ilustrirani sadržaj, figuralni i ornamentalni, slikarski i crtački, zapaža se da je riječ o vrsnome majstoru internacionalnog kasnogotičkog izraza. Pljačka iz 1974. godine u kojoj su izrezani s likovnog stajališta najvrjedniji njegovi dijelovi pokazuje se tako kao veliki gubitak za hrvatsku povijesnu i likovnu baštinu. Naime, čini se da je visoki kvalitet ovih minijatura u inozemnim (kriminalnim) krugovima, temeljem Folnesicsevih reprodukcija zamijećen prije nego u hrvatskoj likovnoj kritici. Jer samom je kodeksu i njegovim minijaturama posvećivana jedva pokoja rečenica, bez da je bila ponuđena ikakva ozbiljnija likovna valorizacija. Tek je C. Cecchelli izrazio divljenje riječima: *bellissima opera di alluminatore veneziano del Quattrocento*.⁵²

Bilješke

- ¹ BADURINA, A., 1980., 129-137; BADURINA, A., 1995., 98-99; JAKŠIĆ, N., 2010., 231-236.
- ² MIRKOVIĆ, L., 1977.
- ³ MATIJEVIĆ, A., 1955., 193-232.
- ⁴ MINIJATURA, 1964., T. X.
- ⁵ FOLNESICS, H., 1917., 42-48. Inače u stručnoj literaturi spomenut je i prije kod EITELBERGR VON EDELBERG, R., 1861., 53, te SABALIĆ, G., 1909., 10-14.
- ⁶ DUDAN, A., 1922., 400; BERSA, G., 1926., 70; KARAMAN, LJ., 1927., 586; ISTI, 1952., 75; CECHELLI, C., 1932., 145-149.
- ⁷ MATIJEVIĆ, A., 1955., 199.
- ⁸ Kratica RH s pripadajućim rednim brojem uobičajeno se koristi u prigodi citiranja himni u poznatom djelu *Repertorium hymnologicum*, CHEVALIER, U., 1923.
- ⁹ Posjeduje ih naime psaltir 15. stoljeća podrijetlom iz sjeverne Italije u Sveučilištu Yale čiji je sadržaj dostupan na <http://brbl-net.library.yale.edu/Pre1600ms/docs/Pre1600.ms043.htm>.
- ¹⁰ BADURINA, A., 1980., 134; BADURINA, A., 1995., 98-99.
- ¹¹ HILJE, E. - TOMIĆ, R., 2006., 188-189.
- ¹² JAKŠIĆ, N., 2010., 231-236.
- ¹³ Iskreno zahvaljujem gospodinu Mladenu Košti, vlasniku grafičkog obrta PIXEL, koji je grafički vješto ostvario moje zamisli.
- ¹⁴ Uvijek su margine u dnu kodeksa prostrane. Taj dio služi za listanje, pa je nužno ostavljen prazan.
- ¹⁵ Za oznake psalama koristim se rimskim brojkama, kako je to inače uobičajeno.
- ¹⁶ O srednjovjekovnim psaltirima i načinu na koji je u njima organizirana tekstualna i likovna građa vidi LEROQUAIS, V., 1940., 41; PALAZZO, E., 1998., 130; FREEMAN, L., 1999; MANZARI, F., 2001., 127-147.
- ¹⁷ PALAZZO, E., 1998., 130.
- ¹⁸ CHEVALIER, U., 1892.-1921., dalje: (RH).
- ¹⁹ Većina inicijala u ovom kodeksu djelo je jednog minijaturista. Ipak čitatelja valja podsjetiti da je pri stvaranju ovako raskošnih kodeksa vrijedilo načelo podjele rada. Oslikavanju se redovito pristupalo nakon što je tekst već bio ispisan. Kodeks se dakle dovršavao u različitim atelijerima. Vidi: FEBURE, L. - MARTIN, H. J., 1984., 15-28. Tako je i u ovom kodeksu nekoliko *littera dominicalis* naslikao minijaturist kojega možemo tretirati kao „suradnika” glavnog majstora.
- ²⁰ HILJE, E. - TOMIĆ, R., 2006., 188-189.
- ²¹ Bilo je naime uobičajeno, posebno u gotičkim iluminiranim psaltirima da se uz ovaj prvi psalam prikazuje David u sklopu Jišajeva stabla. Tako je primjerice u Howardovu psaltiru (1310.-1320. g.) u Bodleian Library (BLArundel MS 83 II, f. 14) ili pak u Barlowljevu psaltiru (cca. 1321.-1338. g.) (Bodleian Mss, Barlow 22, Barlow, f. 15) u istoj biblioteci. U Bedfordovu psaltiru iz prvih desetljeća 15. stoljeća koji je osmislio minijaturist Herman Scheere, uz Jišajevu se stablo pojavljuje i scena u kojoj Jišaj privodi Davida Samuelu. Vidi: WALTHER, I. F. - WOLF, N., 2005., 286.
- ²² FOLNESICS, H., 1917., 44.
- ²³ MATIJEVIĆ, A., 1955., 202.
- ²⁴ HILJE, E. - TOMIĆ, R., 2006., 188-189.
- ²⁵ Prema aukcijskom katalogu Galerie Fischer u Luzernu od 21.-22. 11. 1977. Vidi: DE FLORIANI, A., 1996., 150-157, cat. 34.
- ²⁶ Definiranje boja u mnogome se oslanja na opis što ga je dao FOLNESICS, H., 1917., 44.
- ²⁷ FOLNESICS, H., 1917., 44.
- ²⁸ H. Folnesics razvidno nije odgonetnuo poticaj za navedeno uprizorenje. FOLNESICS, H., 1917., 45.
- ²⁹ H. Folnesics propustio je navesti ovaj inicijal. FOLNESICS, H., 1917., 45.
- ³⁰ FOLNESICS, H., 1917., 45, stoji da je inicijal „L”.
- ³¹ FOLNESICS, H., 1917., 45.
- ³² FOLNESIC, H., 1917., 45, pogrešno „C”.
- ³³ Tako je definirana u jednom antifonaru 14. stoljeća u Perugi, Biblioteca Comunale 'Augusta', (Ms 2782 2, fol. 233) među himnama „In Officio feriali tempore Quadragesime”. www.lib.latrobe.edu.au/MMDB/Feasts/l07000000.htm
- ³⁴ www.univ-nancy2.fr/MOYENAGE/UREEF/MUSICOLOGIE/.../FA189.pdf
- ³⁵ KATALOG, 2000., 346-348 (kataloška jedinica Marie-Thérèse Gousset).
- ³⁶ Evo izvornog opisa: *One crude historiated initial, 6-line (Ps. 1): David seated on ground with both hands raised in prayer, against a blue ground, the letter-form tan, orange, and red with white filigree; large blue, green, pink, and red acanthus leaves at the corners, against a gold ground, edged with two thick black bands, penwork, gold dots, and hair-spray. In bottom margin a „YHS” monogram, against a blue ground, inside sunburst and green, pink, and blue wreath, supported by large bud from which sprout two large acanthus leaves, red berries, gold dots and hair-spray, as above. 6- or 5-line initials (ff. 37v, Ps. 26; 60r, Ps. 38; 79v, Ps. 52; 98v, Ps. 68; 126r, Ps. 80; 148r, Ps. 97; 176r, Hymns for Matins and Lauds) red and/or blue, with large green or red dots, elaborate purple calligraphic decoration, portions filled with green and tan. 2-line initials, red or blue, with calligraphic ornament and flourishes, as above. 1-line initials, blue or red, with guide-letters throughout.* Vidi: brbl-net.library.yale.edu/Pre1600ms/docs/Pre1600.ms043.htm
- ³⁷ FOLNESICS, H., 1917., 162-163.
- ³⁸ To je trenutačno jedini poznati folij rapskog psaltira. Naime, psaltir je potpuno uništen jer su ga pljačkaši bacili u more. O tome vidi JAKŠIĆ, N., 2010., 234. No nedavno sam uočio upravo ovaj njegov folij reproduciran u katalogu jedne izložbe. Čuva se u privatnom vlasništvu. O tome pripremam poseban rad.
- ³⁹ DE FLORIANI, A., 1966., 150-157.
- ⁴⁰ MEDICA, M. , 2004., 283-285; TONIOLO, F., 2008., 204-207; JAKŠIĆ, N., 2010., 231-237.
- ⁴¹ JAKŠIĆ, N., 2010., 231-237.
- ⁴² MATIJEVIĆ, A., 1955., 202.

- ⁴³ FOLNESICS, H., 1917., 42 datira ga u zadnju trećinu 15. stoljeća; BADURINA, A., 1995., 98 u drugu polovicu 15. stoljeća; a isto tako i E. Hilje u knjizi HILJE, E. - TOMIĆ, R., 2006., 188-189, a KARAMAN, LJ., 1927., 586 čak u konac 15. stoljeća što je svakako prekasno.
- ⁴⁴ FOLNESICS, H., 1917., 42.
- ⁴⁵ CECHELLI, C., 1932., 145.
- ⁴⁶ KARAMAN, LJ., 1927., 586; ISTI, 1952., 75.
- ⁴⁷ BADURINA, A., 1995., 98.
- ⁴⁸ PROŠLOST ZADRA III, 1987., 165.
- ⁴⁹ HILJE, E., 1999., 187; HILJE, E. - TOMIĆ, R., 2006., 188-9.
- ⁵⁰ To izričito ističe čak u podnaslovu *Tvorac Psaltira M - domaći čovjek*. MATIJEVIĆ, A., 1955., 221.
- ⁵¹ Dobar uvid u situaciju prve polovine 15. stoljeća u Bologni. Vidi: MEDICA, M., 1987., 160-229.
- ⁵¹ CECHELLI, C., 1932., 145.

Literatura

- BADURINA, A., 1980. - Anđelko Badurina, Iluminirani rukopisi u samostanu sv. Frane u Zadru, u: *Zbornik „Samostan sv. Frane u Zadru“*, Zadar.
- BADURINA, A., 1995. - Anđelko Badurina, *Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj*, Zagreb.
- BERSA, G., 1926. - Giuseppe Bersa, *Guida storico-artistica di Zara (Catalogo del R. museo di s. Donato)*, Trieste.
- CHEVALIER, U., 1892.-1921. - Ulysse Chevalier, *Repertorium hymnologicum, catalogue des chants, hymnes, proses, séquences, tropes*, 6 vols, Louvain.
- CECHELLI, C., 1932. - Carlo Cecchelli, *Catalogo delle cose d'arte e di antichità d'Italia, Zara*, Roma.
- DE FLORIANI, A., 1996. - Anna de Floriani, *La Spezia. Museo Civico Amadeo Lia. Miniature*, Milano.
- DUDAN, A., 1922. - Alessandro Dudan, *La Dalmazia nell'arte italiana*, vol. II, Milano.
- EITELBERGR VON EDELBERG, R., 1884. - Rudolf Eitelberger von Edelberg, *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens*, Wien.
- FEBURE, L. - MARTIN, H. J. 1984. - Lucien Febure - Henry-Jean Martin, *The Coming of the Book*, New York.
- FREEMAN, L., 1993. - L. Freeman, Salteio, *Enciclopedia dell'Arte Medievale*, Roma.
- FOLNESICS, H., 1917. - Hans Folnesics, *Die Illuminierten Hadschriften in Dalmatien*, Leipzig.
- HILJE, E. - TOMIĆ, R., 2006. - Emil Hilje - Radoslav Tomić, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije - Slikarstvo*, Zadar.
- LEROQUAIS, V., 1940.-41. - Victor Leroquais, *Les psautiers manuscrits des bibliothèques publiques de France*, 3. vols., Mâcon.
- JAKŠIĆ, N., 2010. - Nikola Jakšić, Iluminirani koralji, *Milost susreta - umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jeronima*, (ur.) Igor Fisković, Zagreb.
- KATALOG, 2000. - *Duecento - forme e colori del Medioevo a Bologna*, (ur.) Massimo Medica, Bologna.
- KARAMAN, LJ., 1927. - Ljubo Karaman, O domaćem slikarstvu u Dalmaciji za vrijeme mletačkog gospodstva, u: *Almanah Jadranska straža*, Beograd.
- KARAMAN, LJ., 1952. - Ljubo Karaman, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb.
- MANZARI, F., 2002. - Francesca Manzari, *Illustrazione e decorazione dei manoscritti liturgici, Jubilate Deo. Miniature e melodie gregoriane. Testimonianze della biblioteca L. Feininger* (ur.) G. Baroffio - D. Curti - M. Gozzi, Trento.
- MATIJEVIĆ, A., 1955. - Ante Matijević, Porijeklo renesansnih psaltira Franjevačkog samostana u Zadru, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 2, Zagreb, 193-231.
- MEDICA, M., 2004. - Massimo Medica, Giovanni di Antonio da Bologna, u: *Dizionario bibliografico dei miniatori*, Milano.
- MEDICA, M., 1987. - Massimo Medica, Per una storia della miniatura a Bologna tra tre e quattrocento: appunto e considerazioni, u: *Il Tramonto del Medioevo a Bologna. Il Cantiere di San Petronio*, Bologna.
- MIRKOVIĆ, L., 1977. - Lazar Mirković, *Miniature u antifonarijama i gradualima manastira Sv. Franje u Zadru*, SANU, Beograd.
- MINIJATURA, 1964. - *Minijatura u Jugoslaviji*, (katalog izložbe), Zagreb.
- PROŠLOST ZADRA III, 1987. - Tomislav Raukar, Ivo Petricioli, Franjo Švelec, Šime Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, Zadar.

SABALIĆ, G., 1909. - Giuseppe Sabalich, *Le Miniature di Zara*, Zara.

Thesaurus precum latinarum = <http://www.preces-latinae.org/Preces.html>

TONIOLO, F., 2008. - Federica Toniolo, *Manoscritti miniati di area veneta e padana nelle biblioteche della Croazia: alcuni esempi dal XIII al XVI secolo*, u: *Letteratura, arte cultura tra le sponde dell'Adriatico*, (ur.) Guido Baldassari, Nikola Jakšić, Živko Nižić, Zadar.

PALAZZO, E., 1998. - Eric Palazzo, *A History of Liturgical Books*, (prijevod s francuskog originala objavljenog 1993.), A Pueblo Book.

WALTHER, I. F. - WOLF, N., 2005. - Ingo F. Walther - Norbert Wolf, *Masterpieces of Illumination, The world's most beautiful illuminated manuscripts from 400 to 1600*, Köln.

Summary

An Illuminated Fifteenth Century Psalter of Zadar Franciscans

The author discusses an illuminated manuscript from the convent of St Francis at Zadar. Nine folios featuring the most representative initials from this manuscript were cut out in 1974 and their whereabouts have been unknown ever since. Only old black and white photographs of this psalter are known in the scholarly literature. With the aid of colour details preserved on a roll film at the Conservation Office at Zadar, the author attempts to reconstruct their original appearance. He highlights the fact that this psalter has not been thoroughly analyzed or consistently described. He establishes that this is a Liturgical psalter (*psalterium feriale*) which differs from a Biblical psalter, and that it contains a hymnal (*psalterium cum hymnis*). Each psalm and hymn begins with an illuminated initial, most of which are decorative. However, the psalter has eight figural initials (*littera historiata*), which the author analyzes individually and establishes as a direct reflection of the division of the psalter into the days of the liturgical week. Figural decoration was given only to the initials of the first psalm of each new liturgical day (*feria*), which makes seven in total. These are: Psalms I, XXVI, XXXVII, LII, LXVIII, LXXX and XCVII, where Psalm I marks Sunday, Psalm XXVI Monday and so on, until the end of the liturgical week. Figural decoration was also given to the very first initial at the beginning of the psalter which opens with a so-called *Invitatorium*.

Each figural initial is described in detail and special emphasis is given to initial B on folio 5 which represents the richest initial in the entire psalter. At its bottom is a depiction of St Bernardine, rather than St Anthony of Padua or St Francis as has been suggested.

In this paper, the author publishes all the initials and places them in the context of their respective psalms. The paper graphically differentiates three types of initials through the use of different typesetting. The figural initials, **littera historiata**, are printed in bold, the italic typeface is applied to the *littera dominicalis*, while the others, 'littera ferialis', which form the majority, are printed in regular typeface. The colour red is used for a **rubrica**, that is the subtitles which mark the psalter's individual sections, such as the *Invitatorium*, *feria*, hymns etc. This enables even those who have no command of Croatian to gain insight into the entire content of the psalter.

Contrary to current opinion which claims the psalter to be the work of a Venetian school, and contrary to an isolated view that it was created at Zadar itself, the author deems that the psalter was created in the circle of Bologna, most likely around 1460 or soon after this date.

Keywords: illumination, psalter, psalm, hymn, liturgical week, Franciscans, fifteenth century